

Стан та перспективи індійсько-африканського співробітництва: інтеграційний аспект¹

На значному фактичному матеріалі у статті проаналізований комплекс сучасних індійсько-африканських відносин. Підкреслено, що видається доцільним провести аналіз тенденцій розвитку міжрегіональних (міжконтинентальних) напрямів індійсько-африканського співробітництва у тих аспектах, які виокремлюються більш чітко й можуть бути продемонстровані на конкретних прикладах. У даному дослідженні вони розглянуті у соціально-економічному, соціально-політичному та соціально-освітньому аспектах. З'ясовано, що тут спостерігаються інтеграційні тенденції, вони мають свої унікальні передумови і цікаву історію, оскільки відносинам Індії з африканськими країнами притаманне глибоке історичне коріння.

The complex of modern Indian-African relations is analyzed in the article on the base of significant factual material. It's emphasized that it seems appropriate to conduct an analysis of the development trends of interregional (intercontinental) areas of Indian-African cooperation in those aspects that are more clearly distinguished and can be demonstrated on concrete examples. In this study they are considered in socio-economic, socio-political and socio-educational aspects. It was found that integration trends are observed here, they have own unique prerequisites and an interesting history, since India's relations with African countries have deep historical roots.

Ключові слова: індійсько-африканські відносини, міжрегіональне (міжконтинентальне) співробітництво, соціально-економічний, соціально-політичний, соціально-освітній аспекти, інтеграційні тенденції.

Key words: Indian-African relations, interregional (intercontinental) cooperation, socio-economic, socio-political and socio-educational aspects, integration trends.

У сучасному глобалізованому світі розвивається не лише внутрішньорегіональна інтеграція, але й спостерігаються елементи формування міжрегіональної (міжконтинентальної) інтеграції. Це – нове, маловивчене явище, яке представляє значний інтерес і є актуальним в сучасних умовах. Приклади численних контактів, розвиток успішної індійсько-африканської співпраці можуть розглядатися як певні етапи на шляху формування нового типу інтеграційних відносин – міжрегіональних та міжконтинентальних у рамках діалогу Індія – Африка. Тому у даному дослідженні робиться спроба розглянути індійсько-африканські відносини у контексті

зародження й розвитку нових інтеграційних тенденцій, а також можливих нових форматів і моделей інтеграційних об'єднань.

Необхідно зазначити, що українська історіографія у галузі індології та африканістики хоча й має доволі тривалу історію і на сьогоднішній день нараховує цілу низку праць, що торкаються різних аспектів політичного, економічного та культурного життя Індії та країн Африки, але напрям індійсько-африканських інтеграційних досліджень почав формуватися в Україні відносно недавно.

Суттєвий внесок у дослідження розвитку індійсько-африканської співпраці зробила український історик К.О. Княздвірська (К.О. Юрченко). У своїх роботах вона дослідила ресурсний потенціал країн Африки в енергетичній сфері, зокрема наявність нафто- та газових родовищ; шляхи використання цих ресурсів Китаєм та Індією, а також потенційні можливості та переваги цих двох держав в їхній конкурентній боротьбі за ресурси на африканському континенті (див. докл.: Княздвірська К.О. КНР та Індія у боротьбі за африканський континент: особливості політики Індії та КНР в країнах Африки. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/knr-ta-indija-u-borotbi-za-afrikanskii-kontinent>).

В українській історіографії важлива тема розвитку міжконтинентальної інтеграції Індії з країнами африканського континенту представлена дослідженнями українського індолога О.І. Лукаш. Зокрема, нею було підготовлено статтю для збірника наукових праць, виданого за матеріалами міжнародної наукової конференції, яка була проведена ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» у 2016 р. і стала важливою подією для розвитку сучасної української африканістики.* Певний цікавий матеріал у цьому контексті міститься й в статті Ігнат'єва П.М. та ін., присвяченої боротьбі Індії та Китаю за вплив на країни Африки.**

Значний вклад у вивчення цієї теми внесли й російські вчені. Варто відзначити, що питання індійсько-африканського співробітництва та інтеграційних тенденцій в області економіки, торгівлі та інвестицій широко досліджувала у своїх

працях відомий індолог – О.А. Брагіна (див. напр.: Брагіна Е.А. Индия–Африка: торговля и инвестиции в XXI веке. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Т. 11. № 5. С. 182–199).

Серед зарубіжних авторів у контексті висвітлення конкуренції та суперництва між Індією та КНР на африканському континенті слід виокремити напрацювання португальського дослідника К. Ксав'єра (див. докл.: Схavier С. India's strategic advantage over China in Africa. URL: http://www.idsa.in/idsacomments/IndiasstrategicadvantageoverChinainAfrica_cxavier_300610#footnote12_84x0wkp) та британського дослідника Д. Сміта (див. докл.: Smith D. India starts trade talks with African countries in effort to rival China. *The Guardian*. URL: <http://www.guardian.co.uk/world/2011/2011/may/23/india-trade-talks-africa-china>). У наукових статтях цих дослідників розглядаються відмінності в питаннях економічної політики Індії та Китаю в Африці, методи поширення їхнього впливу на ринках африканських країн, переважно у регіоні Субсахарської Африки, а також активне суперництво двох азійських гігантів у боротьбі за природні ресурси африканського континенту. Аналізу розвитку партнерства між Індією та африканським континентом у рамках самітів Форуму Індія–Африка присвячена робота індійського дослідника М. Чанда (див. докл.: Маниш Чанд. Очерчивая новые рубежи индийско-африканских связей. *Индия. Перспективы*. Том 30. Вып. 1. Январь-февраль 2016. С. 14–21).

Аналізуючи останні дослідження зарубіжних авторів, присвячені проблемі інтеграції Індії з країнами Африки варто відзначити роботу індійської вченої М. Чакрабарті, у якій досліджуються індійські інвестиційні проекти в африканських країнах у рамках програми Індійського технічного та економічного співробітництва (ІТЕС), зокрема проекти, пов'язані з електрифікацією, іригацією та будівництвом залізничних сполучень. Водночас в роботі проаналізовано спільні проекти Індії та африканських країн у сфері інформаційних технологій, медичної освіти та надання стипендій від індійського уряду для студентів з африканських країн. Особливу увагу в статті приділено труднощам у реалізації спільних проектів

та зусиллям індійського уряду у наданні медичної допомоги країнам Африки у зв'язку з пандемією Covid-19 (див. докл.: Chakrabarty M. India-Africa relations: Partnership, COVID-19 setback and the way forward. *Observer Research Foundation*. URL: [https:// www.orfonline.org/expert-speak/india-africa-relations-partnership-covid19-setback-way-forward](https://www.orfonline.org/expert-speak/india-africa-relations-partnership-covid19-setback-way-forward)).

Коротко охарактеризувавши історіографію з даної тематики, необхідно зазначити, що питання розвитку інтеграційних зв'язків Індії з країнами африканського континенту є поки що мало дослідженими в Україні, тому наразі можна констатувати, що вітчизняна історіографія з цієї проблеми практично відсутня. З іншого боку, вивчення та аналіз інтеграції Індії з країнами Африки є надзвичайно актуальною проблемою, вона представляє значний інтерес у контексті дослідження сучасних інтеграційних тенденцій у світі, а також виникнення нових інтеграційних форм і моделей. Представлена тема вимагає детального й глибокого вивчення з боку українських вчених, а також введення результатів проведених досліджень до українського наукового обігу.

Видається доцільним провести аналіз тенденцій розвитку міжрегіональних (міжконтинентальних) напрямів індійсько-африканської інтеграції у тих аспектах, які виокремлюються більш чітко й можуть бути продемонстровані на конкретних прикладах. У даному дослідженні пропонується розглянути їх у соціально-економічному, соціально-політичному та соціально-освітньому аспектах.

Соціально-економічний аспект. Інтеграційні особливості, що тут спостерігаються, мають свої унікальні передумови і цікаву історію, оскільки відносинам Індії з африканськими країнами притаманне глибоке історичне коріння. Відмітимо, звертаючись до історії цього питання, що Африка була частиною індійської зовнішньої політики до та після здобуття незалежності Індією. Ще за колоніальних часів британський уряд направляв багато індійців працювати в шахтах, на полях, брати участь у залізничних проектах в Африці,

що стало передумовою поширення індійської діаспори. Крім того, Індія неодноразово підтримувала африканські країни у боротьбі проти колоніалізму.

Тут доцільно підкреслити, що у свій час М. Ганді, відомий лідер національно-визвольного руху Індії, працював у Південно-Африканській Республіці (ПАР) з 1893 р. до 1914 р. юрисконсультом торговельної фірми. Під час перебування в Африці М. Ганді очолив боротьбу проти расової дискримінації та утиску індійців, організовував мирні демонстрації, писав петиції до уряду. У 1894 р. він заснував Індійський конгрес південноафриканської провінції Наталь і розпочав активну діяльність за надання індійцям рівних громадянських прав із білим населенням та широку боротьбу проти політики апартеїду.*** Як наслідок, індійцям ПАР вдалось домогтися скасування деяких дискримінаційних законів. У результаті складної та довготривалої боротьби індійців (що давно інтегрували в африканський соціум) визнали частиною населення ПАР офіційно у 1961 р.

Суттєвим є фактор соціально-культурної близькості між Африкою та Індією. Спільне історичне минуле індійського і африканського населення, володіння англійською мовою свідчать про існування важливої сприятливої бази для взаємовигідної індійсько-африканської співпраці. У цьому зв'язку велика індійська діаспора відіграє життєво важливу роль: в наш час тут проживає близько 3 млн вихідців з Індії, які оселялися в Африці протягом багатьох поколінь. Основна частина діаспори – понад 1 млн чоловік – мешкає у ПАР; 850 тисяч – на острові Маврикій, де вихідці з Індії становлять понад дві третини всього населення країни; 90 тис. – в Танзанії, 40 тис. – у Мозамбіку; 40 тис. – в Кенії; 25 тис. – на Мадагаскарі; 15 тис. – в Зімбабве; 13 тис. – в Замбії; 12 тис. – в Уганді; 8 тис. – в Нігерії.

Більшість індійського населення та найбільша індійська діаспора всієї Африки зосереджена у місті Дурбан (ПАР). Громади індійського походження повністю інтегровані в африканський соціум й часто зацікавлені у наданні свого бізнес-досвіду в якості консультантів для індійських інвестиційних проектів, вони беруть активну участь у

розвитку торгово-економічних зв'язків, виконанні спільних планів та проектів у сфері торгівлі та багатьох галузей економіки.

Основний інтерес Індії на африканському континенті полягає у природних ресурсах, що представлені в Африці у широкому спектрі. Важливий чинник тут полягає у тому, що економічна могутність Індії зростає з кожним роком, і цей фактор змушує її як шукати нові ринки збуту товарів і послуг, так і забезпечувати власну промисловість надзвичайно необхідними природними ресурсами.

Зростаюча економіка Індії потребує набагато більше енергетичних резервів, ніж є в наявності. Країна стала четвертим за величиною у світі нафтовим споживачем. За прогнозами, протягом наступних років вона буде імпортувати майже всю нафту, тому одним із головних завдань країни є диверсифікація шляхів отримання енергоресурсів. У зв'язку із цим Індія покладає дедалі більше надій на енергоресурси Африки.

Саме тому африканські країни розглядаються як можливі стратегічні партнери Індії. Адже Африка володіє нині понад 10 % світових запасів нафти, 40 % золота, від 80 % до 90 % хрому і металів платинової групи. Індійська ювелірна промисловість потребує південноафриканських алмазів і золота. Мозамбік забезпечує кам'яним вугіллям, Малаві і Нігер необхідні як постачальники урану для розвитку ядерної енергетики.

Зауважимо, що із початку нового, третього тисячоліття Індія акцентувала увагу на важливості африканських країн у розвитку сучасного глобального світу – особливо у галузі управління і торгівлі. Обсяг торгівлі Індії з африканськими країнами динамічно збільшувався протягом двох останніх десятиліть: так, з 1991 р. до 2005 р. він став більшим у 10 разів, у 2010–2011 рр. цей показник зріс до 53,3 млрд дол. США, а у 2018 р. – збільшився до 76,9 млрд дол. США [1].

Основна частина інвестицій з Індії спрямовується в енергетичну галузь Африки (нафта, газ та вугілля) і становить 39,8 %; у виробництво хімічної продукції (11,5 %); а також у галузь інформаційних технологій та

комунікації (11 %) [2]. Значний обсяг індійських інвестицій припадає на Маврикій, далі йдуть Мозамбік, Єгипет та Південно-Африканська Республіка.

Індія здійснює фінансову допомогу країнам Африки, зокрема, станом на початок 2016 р. Ексімбанк Індії надав 154 кредити 44 країнам африканського континенту на загальну суму \$7,7 млрд дол. США. А протягом 2016–2019 рр. Індія надала кредити понад 40 африканським країнам на суму більш ніж \$11 млрд дол. США [3].

Серед індійських фінансових ініціатив можна виділити створену у 2004 р. спеціальну програму TEAM-9, (Techno-Economic Approach for Africa-India Movement), суть якої – надання пільгових кредитів для восьми країн Західної Африки (Буркіна Фасо, Чад, Кот-д'Івуар, Екваторіальна Гвінея, Гвінея-Бісау, Малі, Сенегал, Гана) у розмірі 500 млн дол. США в обмін на постачання ними нафтопродуктів та інших природних ресурсів до Індії [4].

Сьогодні до п'ятірки найбільших торговельних партнерів Індії в Африці входять ПАР, Нігерія, Єгипет, Кенія і Того. Зокрема країни, з яких Індія імпортує найбільше, це ті ж самі ПАР, Нігерія, Єгипет, а також Ангола і Гвінея. Серед основних товарів, які Індія імпортує з країн Африки, слід зазначити наступні: сира нафта, перли, коштовне та напівкоштовне каміння (на них загалом припадає понад 77 % індійського імпорту з Африки) [5].

У трійку найбільших експортних позицій індійської продукції в Африку входять мінеральне паливо та масла (продукція нафтопереробки), фармацевтична продукція, а також транспортні засоби. Ця тенденція лишається незмінною у двосторонньому товарообігу Індії та країн Африки протягом двох останніх десятиліть.

Загальні інвестиції Індії за 25 років, з квітня 1996 р. по березень 2021 р., становили 70,7 млрд. дол. США [5]. Проте через наслідки глобальної пандемії COVID-19 у 2020–2021 рр. двосторонній товарообіг впав на 10,8 млрд дол. США у порівнянні з 2019–2020 рр. і становив 55,9 млрд дол. США. Індійські інвестиції в Африку також зменшилися з 3,2 млрд дол. США у 2019–2020 рр. до 2,9 млрд.

дол. США у 2020–2021 рр. Ця статистика яскраво свідчить про те, що пандемія COVID-19 спричинила доволі негативний вплив на економіку як Індії, так і Африки, а це, у свою чергу, певним чином загальмувало розвиток індійсько-африканських торгово-економічних зв'язків протягом останніх років.

Ще одним ринком, у якому зацікавлені індійські компанії, є телекомунікації. Подібно до Індії, Африка характеризується швидкозростаючим мобільним телефонним ринком (так, 7 із 10 телефонів у Африці є мобільними). У червні 2010 р. «Bharti Airtel», гігантська індійська компанія у галузі телекомунікацій, придбала африканського мобільного оператора «Zain Africa» за 10,7 млрд доларів США (тобто об'єдналася із клієнтами у 15 африканських країнах). На березень 2019 р. загальна кількість африканських абонентів «Bharti Airtel» становила 99 млн чоловік.

Також осторонь не залишаються гіганти індійської автомобільної промисловості, такі як «Tata Group», що є провідним інвестором в Африці із проектами в 11 африканських країнах та з інвестиціями, які перевищують 145 млн доларів США. Що стосується діяльності «Tata Group» в Африці, то доцільно відмітити, що у 1994 році в Йоганнесбурзі (ПАР) була заснована «Tata Africa Holdings» як дочірня компанія «Tata International» – підрозділ корпорації «Tata Group», який працює за межами Індії і сьогодні є штаб-квартирою для багатьох операцій «Tata Group» в Африці.

«Tata Africa Holdings» також має офіси в Гані, Кенії, Малаві, Мозамбіку, Нігерії, Сенегалі, Танзанії, Уганді, Замбії та Зімбабве і налічує понад 1500 працівників. Вона реалізує свої проекти в Африці переважно в автомобільній та супутніх до неї галузях, а також в хімічній та медичній галузях. У 2011 р. ця індійська компанія відкрила завод для збирання автомобілів у ПАР. Остання є найбільшим одержувачем технічної та економічної допомоги з боку Індії, яка сягає більше 1 млрд дол. США [6].

Соціально-політичний аспект. З метою розвитку більш плідного співробітництва азійські країни (у першу чергу Індія та Китай) запроваджують програми політичного діалогу з країнами Африки. Так, у

2004 р. було засновано спільний Індійсько-Африканський форум (своєрідна платформа для успішного розвитку інтеграційних тенденцій у соціально-політичній сфері), що збирається раз на три роки на високому рівні. Основною метою форуму є зміцнення індійсько-африканської взаємодії у найважливіших сферах соціально-політичного, економічного, культурно-освітнього життя і як результат – поширення присутності Індії на африканському континенті та поглиблення індійської інтегрованості в африканському соціумі.

На першому саміті Індійсько-Африканського форуму, який пройшов в Нью-Делі у квітні 2008 р., були присутні голови держав та урядів 14 африканських країн. Учасники саміту прийняли Рамкову угоду про співробітництво між Індією та Африкою, яка включає економічне співробітництво (зокрема у сфері сільського господарства, торгівлі, промисловості та інвестицій, співробітництва малих та середніх підприємств, фінансів та регіональної інтеграції); політичну співпрацю (підтримання миру та безпеки в регіоні, розвиток громадянського суспільства та належний рівень врядування).

Угода 2008 року включає також співробітництво у галузі науки, технологій, досліджень та розробок (у тому числі технології у галузі інформації та комунікації); співробітництво у галузі соціального розвитку (тобто у сфері освіти, охорони здоров'я, культури та спорту, ліквідації бідності, забезпечення чистої води і санітарії), а також співробітництво у галузі туризму; інфраструктури, енергетики та навколишнього середовища; співробітництво у сфері ЗМІ та комунікацій [7].

За підсумками першого саміту Індійсько-Африканського форуму була прийнята Делійська декларація, яка зафіксувала прийняття рамкової Угоди 2008 року про співробітництво між Індією та Африкою і проголосила започаткування стратегічного партнерства між двома континентами на фундаментальних принципах рівності, взаємної поваги і порозуміння між народами Індії та Африки задля спільного розвитку та обопільної вигоди [8].

Другий саміт Індійсько-Африканського форуму відбувся у столиці Ефіопії – місті Аддис-Абеба у травні 2011 р., де були присутні представники 15 країн Африки, серед них – керівники держав та урядів 9 африканських країн. У ході другого саміту Індія оголосила про надання 5 млрд дол. США кредиту протягом наступних 3-х років на досить сприятливих для африканських країн умовах. Водночас Індія прийняла рішення про надання ще 2 млн дол. США для підтримки Місії Африканського Союзу в Сомалі (AMISOM) [9].

У ході роботи другого саміту було запропоновано створити низку спільних інституцій на панафриканському рівні, а саме: Індійсько-Африканський кластер з переробки харчових продуктів; Індійсько-Африканський інтегрований текстильний кластер; Індійсько-Африканський центр із середньострокового прогнозування погоди; Індійсько-Африканський університет біоресурсів і наук про Землю; Індійсько-Африканський інститут сільського господарства та розвитку сільської інфраструктури.

Водночас було запропоновано створити низку спільних установ на регіональному рівні, а саме: наукові центри сільського господарства; демонстраційні центри виробництва сільськогосподарського насіння; лабораторії дослідження ґрунту та води; лабораторії випробування матеріалів для автомобільних доріг; системи газифікації біомаси; сонячні зарядні станції.

За підсумками другого саміту Індійсько-Африканського форуму була прийнята Аддис-Абебська декларація (2011 р.), яка проголошувала, що партнерство між двома континентами й надалі керуватиметься принципами поваги до незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держав; прихильністю до поглиблення процесу африканської інтеграції, діалогу між двома цивілізаціями з метою сприяння розвитку культури миру, толерантності та поваги до прав людини та її релігійних і культурних прав, а також гендерної рівності з метою зміцнення довіри та взаєморозуміння між народами Індії

та Африки; визнання різноманітності та відмінності рівнів розвитку між регіонами та всередині них; колективними діями та співпрацею заради спільного блага держав і народів двох континентів, а також бажанням підтримувати гармонійний розвиток у різноманітних, багатокультурних та багатоетнічних суспільствах Індії та Африки через консолідацію та розвиток демократичних цінностей [9].

Третій саміт Індійсько-Африканського форуму відбувся у Делі 26–30 жовтня 2015 р. Цей саміт став унікальним у багатьох аспектах: він уперше зібрав в Індії керівників і представників усіх 54 африканських країн. Активну участь у ньому взяв прем'єр-міністр Індії Н. Моді, який провів двосторонні зустрічі практично з усіма лідерами африканських країн. Головні ініціативи були спрямовані на побудову так званих «мостів знань» і зміцнення прямих контактів, які отримали своє відображення на Форумі вчених та Форумі редакторів [10].

Був також представлений всеосяжний план уряду Індії з модернізації партнерства між Індією та Африкою в ключових сферах: економічній, науково-технічній, гуманітарній. На саміті Н. Моді виклав основну концепцію індійської сторони і зазначив: «Ми збільшимо нашу підтримку для досягнення вашої мети – створення процвітаючої, об'єднаної і сильної Африки...» [11], а також визначив три основні напрями взаємодії Індії з Африкою: інституційний розвиток, пільгове фінансування та розвиток людських ресурсів.

У своєму виступі прем'єр-міністр Індії заявив про відкриття для Африки пільгової кредитної лінії на суму 10 млрд доларів США. Індія також проголосила про додаткову допомогу у вигляді грантів у розмірі 600 млн дол. США, з яких 100 млн дол. направлялися в Індійсько-Африканський фонд розвитку і 10 млн дол. – в Індійсько-Африканський фонд охорони здоров'я.

Було також заявлено, що Індія буде надавати допомогу у відкритті курсів підвищення кваліфікації в промислових районах Африки. Одним з пріоритетних напрямів зв'язків стає сільське господарство, передача

індійського досвіду у галузі проведення «зеленої революції» в Індії. Африканські лідери підтвердили на саміті важливість та необхідність вивчення і застосування індійського досвіду у стимулюванні «зеленої революції» в Африці.

На саміті був вироблений план спільного розвитку «синьої економіки», націлений на підвищення, в першу чергу, морської безпеки. Цей план включає: управління морськими ресурсами, проведення гідрографічних досліджень, розвиток відновлюваних джерел енергії, зниження ризику стихійних лих, різні екологічні проекти та багато іншого.

Під час саміту також було проголошено, що Індія надаватиме сприяння африканським країнам у використанні демографічних дивідендів (60 % населення Африки – це люди у віці від 20 до 35 років) і збільшить стипендії для африканської молоді з 22 тисяч дол. США до 50 тисяч дол. США протягом п'яти років.

Експерти вважали, що значним результатом третього саміту Індійсько-Африканського форуму стало і створення комплексної основи для співробітництва з таких нагальних питань, як тероризм, піратство, кібербезпека, зміна клімату, сталий розвиток, переговори щодо вступу в СОТ і реформа Ради Безпеки ООН. Саміт підкреслив зближення Індії та Африки з питань реформування і розширення Ради Безпеки ООН. Очевидно, що результатами цього важливого міжнародного форуму стало зміцнення трьох найважливіших напрямів індійсько-африканського партнерства, а саме: розвиток торгівлі, передача технологій, розширення навчання та підготовки професійних кадрів. Перспективи видаються привабливими, але головне завдання полягає в тому, щоб більшість з цих програм не залишилася тільки декларативною, а самі програми були втілені у життя.

Важливість Африки для зовнішньої політики Індії можна оцінити також із того факту, що тільки за перші чотири роки існування уряду Н.

Моді було здійснено безпрецедентні 23 урядові візити різного рівня на африканський континент [12].

Зокрема, у березні 2015 р. Н. Моді відвідав Маврикій і Сейшельські острови, а у липні 2016 р. здійснив свій перший візит до материкової частини Африки, відвідавши Кенію, Танзанію, Мозамбик та Південно-Африканську Республіку. За підсумками візиту індійського прем'єр-міністра до Мозамбіку було підписано довгострокову угоду про імпорту бобових з Мозамбіку. За цією угодою Індія імпортувала з цієї країни близько 100 тисяч тонн бобових у 2016–2017 рр. та погодилась імпортувати з Мозамбіку ще 200 тисяч тонн бобових протягом п'яти наступних років [13].

Дана угода сприяла подоланню дефіциту бобових в Індії та зміцнила її продовольчу безпеку. Перебуваючи у Мозамбіку, Н. Моді також запропонував поділитися індійським досвідом у сфері розвитку сільськогосподарської інфраструктури, а також зазначив, що Індія готова співпрацювати з Мозамбіком у сфері охорони здоров'я, де можливості Індії будуть відповідати потребам Мозамбіку.

Перебуваючи з візитом у Танзанії, індійський прем'єр-міністр запропонував цій державі пільговий кредит у розмірі 500 млн дол. США на підключення до системи водопостачання 17 міст країни (ця ініціатива була проголошена на додаток до вже існуючих 100 мільйонів дол. кредиту для вирішення проблем водопостачання та інших питань).

Наступним важливим аспектом п'ятиденного візиту Н. Моді до країн Африки були його зустрічі з індійською діаспорою в цих країнах. Він виступив на зборах індійських громад в усіх чотирьох африканських країнах, підкреслюючи важливість зв'язків (у тому числі міжконтинентальних інтеграційних рухів) між східним узбережжям Африки та західним узбережжям Індії, а також їх спільним сполученням через Індійський океан.

Серед інших важливих візитів слід відзначити візити Президента Індії П. Мукерджі до Гани, Кот-д'Івуару та Намібії у червні 2016 р. та

Віце-президента Індії М. Х. Ансарі до Марокко і Тунісу у травні – червні 2016 р., які мали на меті зміцнення та розвиток зв'язків між Індією та Африкою, а також подальші кроки до взаємної інтеграції між двома континентами [13].

Під час свого наступного візиту в Африку в липні 2018 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді відвідав Руанду, Уганду та Південно-Африканську Республіку, де взяв участь у саміті країн БРІКС в Йоганнесбурзі (ПАР). Перебуваючи в Руанді (це був перший візит в Руанду індійського прем'єр-міністра), він зустрівся з президентом цієї країни П. Кагаме, відвідав Меморіал геноциду у м. Кігалі, мав перемовини із представниками бізнес-спільноти країни, а також зустрівся з індійською діаспорою. Індія започаткувала стратегічне партнерство з Руандою у січні 2017 року, розглядаючи цю країну як своєрідні ворота до Східної Африки.

В рамках свого візиту у липні 2018 р. до Уганди Н. Моді ще раз підкреслив важливість африканського континенту для Індії та оголосив під час свого виступу перед парламентом Уганди «Десять керівних принципів взаємодії Індії та Африки» [14], які можна розглядати як програмний документ, що містить основні принципи взаємодії у форматі Індія – Африка, які закладають міцну основу для успішного співробітництва та розвитку міжрегіональної (міжконтинентальної) інтеграції. Основні положення, сформульовані у форматі цих принципів, наступні:

- Африка має бути для Індії на першому місці у її пріоритетах. Індія буде продовжувати активізувати та поглиблювати свою взаємодію з африканськими країнами і ця взаємодія буде стійкою та регулярною.

- Індійсько-африканське партнерство задля розвитку буде керуватися пріоритетами, які сьогодні стоять перед африканськими країнами. Індія створить для цього якомога більше можливостей в країнах африканського континенту. Це буде на зручних для Африки умовах, які вивільнять її потенціал і не обмежуватимуть її майбутнє.

- Індія залишатиме свої ринки відкритими і зробить торгівлю з Африкою легшою та привабливішою. Індія усіляко підтримуватиме залучення інвестицій у країни Африки.

- Індія використовуватиме свій досвід у цифровій революції для підтримки розвитку Африки, покращення надання державних послуг, розширення сфери освіти та охорони здоров'я в африканських країнах, поширення цифрової грамотності, розширення фінансової мережі задля збільшення її клієнтів на африканському континенті.

- Африка має 60 % світової придатної для обробки землі, але виробляє лише 10 % світової сільськогосподарської продукції. Індія працюватиме з Африкою, щоб покращити рівень розвитку її сільського господарства.

- Партнерство Індії та Африки дозволить вирішити проблеми та виклики, пов'язані із глобальними змінами клімату.

- Індія та країни Африки зміцнюватимуть співпрацю та взаємні можливості у боротьбі з тероризмом та екстремізмом, співпрацюватимуть задля збереження їхнього кіберпростору у безпеці, підтримуватимуть ініціативи ООН у просуванні та збереженні миру на планеті.

- Індія співпрацюватиме з африканськими державами, щоб світовий океан залишався відкритим і вільним на благо усіх країн. Світ потребує співпраці та конкуренції на східному узбережжі Африки та у західній частині Індійського океану.

- Оскільки участь регіональних гравців в Африці зростатиме, усі сторони повинні працювати разом, щоб Африка знову не перетворилася на театр конкурентних амбіцій, а стала місцем здійснення прагнень африканської молоді.

- Так само, як Індія та Африка разом боролися з колоніалізмом, вони будуть разом співпрацювати задля справедливого, представницького і демократичного глобального порядку, у якому вони представляють третину людства, що проживає наразі на Африканському континенті та в Індії.

Безперечно, можна зробити важливий висновок про те, що «Десять керівних принципів взаємодії Індії та Африки» є продовженням усталених традицій зовнішньої політики Індії, основні положення та принципи якої прийшли у сучасне життя із далекої давнини й були творчо розвинені та впроваджувалися Індією ще з часів Дж. Неру.

Візит Н. Моді до ПАР був першим відвідуванням прем'єр-міністра Індії цієї держави після того, як нова південноафриканська адміністрація вступила на посаду у лютому 2018 р. на чолі з президентом М.С. Рамафосою. Саме під час візиту до столиці ПАР – Йоганнесбургу Н. Моді взяв активну участь у проведенні саміту БРІКС (27 липня 2018 р.), темою якого була співпраця з африканськими країнами, а сам саміт мав назву: «Співпраця з країнами, що розвиваються задля інклюзивного зростання та спільного процвітання у період 4-ї промислової революції». Серед запрошених на саміт БРІКС були наступні африканські країни: Руанда, Уганда, Того, Замбія, Намібія, Сенегал, Габон, Ефіопія та Ангола.

У ході саміту Н. Моді наголосив, що сторонам необхідно використати нинішній діалог як можливість для всебічного поглиблення відносин партнерства між країнами БРІКС та африканськими країнами. Він підкреслив, що Індія та Африка є добрими друзями, партнерами та братами, а також висловив сподівання на те, що існуючий Індійсько-Африканський форум повинен надати нові рушійні сили відносинам всеосяжної стратегічної співпраці та партнерства між Індією та країнами Африки [15].

Безпеково-політичний напрям (як складова соціально-політичного аспекту). Індія також зацікавлена в підтриманні стабільності та безпеки на африканському континенті. У рамках ООН Делі активно здійснює миротворчу діяльність в Африці, де розташований один із найбільших миротворчих контингентів. У цьому контексті цікавими можуть бути проекти боротьби з морським піратством та відродження Асоціації регіонального співробітництва країн Індійського океану, що може стати додатковою точкою дотику з африканськими країнами.

Однією з ключових тем для обговорень під час першого візиту Н. Моді до Африки у 2016 році було досягнення консенсусу з африканськими лідерами щодо питань боротьби з ісламським тероризмом у контексті загрози з боку Ісламської держави в таких країнах Африки, як Лівія, Алжир і Туніс, а також з боку радикального ісламістського угруповання «Боко Харам», що здійснює свою терористичну діяльність на північному сході у таких країнах, як Нігерія, Камерун та Нігер.

У ході поїздки прем'єр-міністра Індії до ПАР під час офіційного візиту в Африку у 2016 р. індійська та африканська сторони обговорили можливість співробітництва у військовій сфері, зокрема Індія заявила про спроможність виконати оборонні замовлення для ПАР та інших африканських країн на базі своїх спеціалізованих підприємств. Н. Моді також запропонував допомогу у сфері охорони здоров'я з постачанням медикаментів та медичного обладнання до ПАР.

Якщо більш детально торкнутися міжнародного політико-економічного аспекту, то варто зауважити наступне. У сучасному глобалізованому світі відбуваються зміни в розстановці великих економічних потуг, які суттєво витісняють класичних лідерів – США та ЄС – з регіональних ринків. Це у повній мірі стосується й країн Африки. Надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграють азійські гіганти – Індія та Китай.

Відомо, що Африканський континент суттєво постраждав від євроатлантичної кризи 2008–2009 рр. Особливо це відчули ті країни регіону, що тісно пов'язані з розвиненими державами, причиною чого стало, перш за все, зниження зовнішнього попиту на енергоресурси. Однак багатьом африканським державам вдалося утримати відносно високі ціни на сировинні товари, які користуються значним попитом у таких економічних потуг, як Індія і Китай, що заповнили новостворену нішу в африканській економіці. Тобто в наш час азійські велетні почали

виступати своєрідною альтернативою класичним євроатлантичним гравцям на африканському континенті [16].

Конкуренція між двома азійськими гігантами (Індією та Китаєм) на африканському континенті існує, але проявляється у прихованих формах, поки їх національні інтереси суттєво не перетинаються. Причому індійська політика характеризується більш «м'якими» методами закріплення свого впливу на регіональному ринку Субсахарської Африки. Натомість китайська економічна політика в Африці характеризується більшою активністю та масштабністю, певною агресивністю поглинання природних ресурсів, швидким поширенням споживчого ринку (у чому їй значно поступається індійська політика). Аналізуючи підкреслені феномени, можна стверджувати, що найближчим часом роль та значення цих азійських гігантів буде збільшуватися, що, у свою чергу, може суттєво посунути євроатлантичне ядро з цього регіону.

Що стосується конкуренції між Індією та Китаєм за доступ на африканський ринок, то тут необхідно поставити наступні питання. По-перше, чи дійсно існує суперництво між двома азійськими гігантами у боротьбі за африканський континент, і чи є взагалі відмінність у здійснюваній ними політиці? На думку багатьох експертів, ці дві держави назвати суперниками не можна, оскільки у своїй співпраці з країнами Африки вони скоріше доповнюють одна одну, а не виборюють пальму першості. На відміну від китайських державних компаній, що існують в Африці та мають суттєву фінансову підтримку з боку китайських державних банків, індійські компанії (в основному малі та середні), не володіють великими фінансовими ресурсами і діють переважно в приватному секторі, що зменшує їх можливості у боротьбі з китайськими гігантами. З іншого боку, така спрямованість індійської політики дає можливість охопити ті сфери африканського субрегіонального ринку, де китайські компанії не представлені.

Ще однією особливістю індійської політики є те, що вона, на відміну від політики Китаю, зосереджує свою увагу на довгострокових проектах,

спрямованих у сферу телекомунікації, охорони здоров'я та освіти, тобто на розвиток людського ресурсу. Таким чином, індійська політика спрямована на те, щоб навчити африканців заробляти гроші, а не тільки отримувати їх у вигляді кредитів та фінансової допомоги.

Виходячи з наведених прикладів індійсько-китайської взаємодії, можна сподіватися, що за такими азійськими гігантами, як Індія і Китай, закріпиться провідна роль на африканському континенті. Свідченням цьому можуть служити й важливі підсумки самітів за участі лідерів цих держав. Під час вже згаданого саміту БРІКС у Йоганнесбурзі у липні 2018 прем'єр-міністр Індії Н. Моді провів плідні перемовини з Головою КНР Сі Цзіньпіном.

У ході зустрічі лідери Індії та Китаю наголосили, що обидві країни повинні зміцнити свої стратегічні контакти, по-справжньому поглибити взаємодовіру, розширити ділову співпрацю, інтенсифікувати гуманітарні обміни, поглибити діалог і належним чином врегулювати існуючі суперечності. Китайський лідер також зазначив, що Індія і Китай – це давні цивілізації, які зробили важливий внесок у прогрес людства. Сьогодні вони, будучи провідними країнами, що стрімко розвиваються, захищають сучасний світовий порядок та повинні одночасно зі зміцненням двосторонньої співпраці спільно шукати нову модель регіональної взаємодії, в тому числі на африканському континенті [17].

Соціально-освітній аспект. Незважаючи на те, що Індія є країною, що розвивається і має величезні внутрішні проблеми, вона відіграє важливу роль у розбудові потенціалу Африки, впроваджуючи свої довгострокові плани та ініціативи на цьому континенті, а також цінності, засновані на принципах партнерства та рівності. Це безпосередньо стосується співробітництва з африканськими країнами та розвитку міжрегіональних інтеграційних тенденцій у соціально-освітньому напрямі.

Після отримання незалежності Індія сама пройшла нелегкий шлях до створення та розвитку національної системи освіти та підготовки кадрів. Тому вона приділяє велику увагу та значення сприянню африканським

країнам по впровадженню освітніх програм, створенню сучасних університетів, інститутів, учбових центрів, підготовці кваліфікованих кадрів з найважливіших спеціальностей для країн Африки.

Яскравим прикладом цього є той факт, що у грудні 2003 р. у Гані розпочав свою роботу Індійсько-Ганський центр передового досвіду у галузі інформаційно-комунікаційних технологій ім. Кофі Аннана. Індія надала комп'ютерне обладнання, програмне забезпечення та інше комунікаційне обладнання, забезпечила підготовку викладачів та навчальну програму для цього інституту.

За роки незалежності Індія досягла величезних успіхів у галузі інформаційних технологій (ІТ) та програмного забезпечення. Ці відомі на увесь світ досягнення стали важливою опорою технічного співробітництва Індії з країнами Африки, особливо враховуючи роль та значення, яке більшість африканських лідерів надають розвитку цього сектору.

Панафриканська електронна мережа (Pan-African E-Network Project, PAENP), запущена у 2009 р., була новаторською ініціативою з розширення індійського досвіду в ІТ для забезпечення кращих закладів охорони здоров'я та освіти в 53-х африканських країнах. Згідно цієї програми, Індія реалізує проект створення електронної та оптико-волоконної мережі, яка об'єднує майже всі африканські країни і надає їм можливість у сфері телемедицини та дистанційного навчання за допомогою розвитку комп'ютерної комунікаційної мережі, що включає й орбітальні супутники [18].

У проекті брали участь 169 університетів, наукових та медичних центрів, а також лікарень Індії та Африки. Спочатку проект вартістю 63,7 млн дол. США був розрахований на 5 років. Але на прохання африканських країн його продовжили на наступні роки. У 2011 р. його вартість оцінювалася у 125 млн дол. США і всі витрати на нього повністю брала на себе Індія. У липні 2017 р. Індія передала управління проектом,

включаючи і його фінансування, Африканському Союзу і сьогодні відповідальність за нього з боку африканської сторони несе Сенегал.

Другий етап цієї програми був розпочатий у 2018 р. з метою надання щороку безкоштовної дистанційної освіти для чотирьох тисяч африканських студентів протягом наступних п'яти років та безперервної медичної освіти для однієї тисячі африканських лікарів, середнього медичного персоналу та медичних сестер. Програма повністю фінансується урядом Індії та працює в Інтернеті, тому будь-який індійський університет, кваліфікований для надання онлайн-освіти, може здійснити таке навчання для африканських студентів [1].

Індія також надавала допомогу африканським країнам як на тлі економічної кризи, так й під час пандемії COVID-19. Зокрема, у 2020 р. Індія надала 270 тонн продовольчої допомоги найбільш вразливим країнам Африки, таким як Судан, Південний Судан, Джибуті та Еритрея, а також поставила необхідні населенню в умовах пандемії COVID-19 медичні препарати (включаючи гідроксихлорохін і парацетамол) у понад 25 африканських країн [19].

Індійський уряд також організував навчальний інтернет-курс для медичних працівників Африки щодо протоколів профілактики та лікування COVID-19 в рамках програми Індійського технічного та економічного співробітництва (ІТЕС) [20]. І якщо розвинені країни зосередилися на забезпеченні великих поставок вакцин переважно для власного населення, Індію вітають саме за її «вакцинну дипломатію», тому що вона експортувала понад 16 млн доз вакцин у всьому світі, з яких близько 6,3 млн доз (або близько 37 %) є грантовою допомогою [21]. Зокрема, такі острівні держави Східної Африки, як Маврикій та Сейшельські острови, отримали 100 тисяч доз вакцин, включаючи 50 тисяч доз в якості грантової допомоги.

У ході другого саміту Індійсько-африканського форуму 2011 року Індія заявила про створення Індо-Африканського віртуального

університету ім. Індіри Ганді (IGNOU) з подальшим наданням 22 тисяч стипендій африканським студентам. Ідея організації цього віртуального університету була ініційована Міністерством закордонних справ Індії і полягає у тому, щоб створити умови, які забезпечують особливий пріоритет для зміцнення індо-африканських відносин шляхом встановлення освітнього зв'язку. Водночас, віртуальний університет Індії та Африки також розширить загальну участь африканських країн у глобальному процесі розвитку освіти та зміцнить міжрегіональне співробітництво між африканськими країнами-членами та Індією [22].

У рамках своєї діяльності Індо-Африканський віртуальний університет розробляє академічні програми, сприяє співпраці в дистанційній освіті, координує спеціальні плани дій та зміцнює механізми консультацій з питань освіти між Індією та африканськими державами. В Африці IGNOU вже має партнерські відносини з низкою країн, зокрема з Ганою, Кенією, Ефіопією, Угандою, Ботсваною, Намібією, Нігерією, Малаві та іншими.

Стипендіальна програма Індії швидко зростає. Вже наголошувалося, що на третьому саміті Індійсько-Африканського форуму в 2015 р. Індія оголосила про надання африканським студентам 50 тисяч стипендій протягом п'ятирічного періоду (2015–2020 рр.) та створення вищих навчальних закладів в Африці. Підкреслимо, що тільки у перші роки цього періоду було успішно використано більше 42 тисяч стипендій [1].

У 2018 р. Міністерство людських ресурсів та розвитку Індії започаткувало ініціативу «Навчання в Індії», щоб залучити на навчання студентів із сусідніх країн та з країн Африки. Іноземні студенти мають можливість вибрати навчальні програми з понад 1500 курсів, які пропонуються державними та приватними навчальними закладами Індії на рівні бакалавра, магістра та доктора філософії, а студенти, які навчаються успішно, можуть отримати до 100 відсотків звільнення від плати за навчання [23].

За даними Асоціації африканських студентів – близько 25 тисяч студентів з Африки навчаються у 500 державних і приватних університетах Індії [24]. У першій десятці іноземних країн із найбільшою кількістю студентів в Індії дві країни є африканськими – це Судан, на який припадає 4,5 % іноземних студентів, і Нігерія з 3,4 % студентів [25].

Узагальнюючи конкретні приклади та фактичний матеріал, що представлений у даному дослідженні, можна зробити важливі висновки. Досить успішні відносини між Індією та багатьма країнами Африки демонструють не тільки значний розвиток різнобічної співпраці, а й виступають міцною основою формування нових, міжрегіональних (міжконтинентальних) інтеграційних тенденцій між Індією (провідною силою Південної Азії) та Африкою, особливо її східними та південними регіонами.

Індійська діаспора в Африці, зокрема в ПАР, демонструє приклад глибоко інтегрованого своєрідного «кластеру» в африканському соціумі. Історично сформований, він може виступити надзвичайно важливою основою становлення осередків міжрегіональної індійсько-африканської інтеграції у провідних напрямках сучасного життя – соціально-економічному, політичному безпеково-політичному, культурно-освітньому.

Протягом останніх двох десятиріч будується міцний «міжрегіональний міст», що з'єднує два континенти – а саме схід Африки та захід Південної Азії. Одним із найважливіших «опор» цього мосту виступає створений та досить ефективно діючий Індійсько-Африканський форум, на самітах якого розроблені та прийняті до практичної реалізації головні принципи і стратегія співробітництва та міжрегіональної інтеграції Індії та Африки.

Саме індійсько-африканські відносини у досліджених напрямках яскраво свідчать про формування і досить успішний розвиток нового формату важливої складової процесу регіоналізації у світі –

міжрегіональної, у випадку Індії та Африки – міжконтинентальної форми інтеграції, що є надзвичайно актуальним питанням в наш час й заслуговує на ретельне вивчення та глибокий аналіз.

Примітки:

* Див. докл.: О.І. Лукаш. Індія – Африка: новий формат відносин у XXI ст. Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: матеріали міжнар. наук. конф. Вид. укр. та англ. мов.: доповн. та уточ. / від. наук. ред. О.І. Лукаш. Київ: НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2017. С. 40–46;

** Ігнат'єв П.М., Черкас Б. А. Азіатські велетні у боротьбі за вплив на країни Африки. *Зовнішні справи*. 2012. № 2.

*** Про діяльність Махатми Ганді у Північній Африці див. докл.: Robert Payne. *The Life and Death of Mahatma Gandhi*. New York: SMITHMARK Publishers Inc. 1994. P. 87–129.

Використані джерела й література:

1. Chakrabarty M. India-Africa relations: Partnership, COVID-19 setback and the way forward // Observer Research Foundation. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/india-africa-relations-partnership-covid19-setback-way-forward/>.
2. An economic agenda for India-Africa ties. Gateway House // Indian Council on Global Relations. URL: <https://www.gatewayhouse.in/economic-plan-india-africa>.
3. Bragina E. India-Africa: Trade and Investment. *Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law*. 2018. Vol. 11. № 5. С. 187. URL: https://www.ogt-journal.com/jour/-article/view/360?locale=en_US.
4. Pivot to Africa: India's Evolving Sub-Saharan Africa Engagement // Center for the Advanced Study of India. University of Pennsylvania. URL: <https://casi.sas.upenn.edu/iit/arndtmichael>.
5. Re-energizing India's Africa policy. Gateway House // Indian Council on Global Relations. URL: <https://www.gatewayhouse.in/re-energizing-indias-africa-policy/>.
6. Tata Africa Holdings. Brief history // Tata International. URL: <https://tatainternational.com/distribution/about-us/brief-history/>.
7. India-Africa Framework for Cooperation 2008 // The Embassy of India in Addis Ababa. URL: <https://eoiaddisababa.gov.in/india-africa-framework-cooperation-2008>
8. Delhi Declaration India-Africa Forum Summit 2008 // The Embassy of India in Addis Ababa. URL: <https://eoiaddisababa.gov.in/delhi-declaration-india-africa-forum-summit-2008/>.
9. Proposals under Second India Africa Forum Summit // The Embassy of India in Addis Ababa. URL: <https://eoiaddisababa.gov.in/proposals/>.
10. Маниш Чанд. Очерчивая новые рубежи индийско-африканских связей. *«Индия. Перспективы»*. 2016. Январь-февраль. Том 30. Вып. 1. С. 14–21.
11. Там само. С. 15.
12. Prime Minister Modi to kick off 3-nation tour to strengthen ties with Africa today. *Hindustan Times*. URL: <https://www.hindustantimes.com/india-news/pm-modi-to-kick-off-3-nation-tour-to-strengthen-ties-with-africa-today/story-kWIA0nOW8VmoSbklkSr77K.html>.

13. Narendra Modi's Africa visit: key takeaways // Mint. URL: <https://www.livemint.com/Politics/jAM83IK6PAhxVE9t6o1ISI/Narendra-Modis-Africa-trip-key-takeaways.html>.
14. The ten guiding principles for India-Africa engagement: Finding coherence in India's Africa policy // Observer Research Foundation. URL: <https://www.orfonline.org/research/the-ten-guiding-principles-for-india-africa-engagement-finding-coherence-in-indias-africa-policy/>.
15. Си Цзиньпин принял участие в диалоге лидеров в формате «БРИКС плюс». *Синьхуа Новосту*. URL: http://russian.news.cn/2018-07/28/c_137352796.htm.
16. Княздвірська К. КНР та Індія у боротьбі за Африканський континент. *The Foreign Affairs Journal*. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/knr-ta-indija-u-borotbi-za-afrikanskii-kontinent>.
17. Си Цзиньпин провел встречу с премьер-министром Индии Нарендрой Модди. *Синьхуа Новосту*. URL: http://russian.news.cn/2018-07/27/c_137351734.htm.
18. Mapping India's Pan Africa e-Network Project (PAe-NP). Statecraft. *Global Affairs Daily*. URL: <https://www.statecraft.co.in/article/mapping-india-s-pan-africa-e-network-project-pae-np>.
19. India supplies medicines to African countries // Ministry of External Affairs. Government of India. URL: https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/32675/India_supplies_medicines_to_African_Countries.
20. Indian Technical and Economic Cooperation Program // Ministry of External Affairs. Government of India. URL: <https://itecgoi.in/e-itec>.
21. Vaccine diplomacy: 37% doses exported are grants. *The Times of India*. URL: <https://timesofindia.indiatimes.com/india/vaccine-diplomacy-37-doses-exported-are-grants/articleshow/80951832.cms>.
22. Indo-African virtual University // Ministry of External Affairs. Government of India. URL: <https://www.mea.gov.in/articles-in-indian-media.htm?dtl/14198/IndoAfrican+virtual+Univ>.
23. Two years of "Study in India" later, number of foreign students sees marginal rise. *The Indian Express*. URL: <https://indianexpress.com/article/education/study-in-india-governments-efforts-fail-to-attract-foreign-students-6190458/>
24. India-Africa Higher Education and Skill Development Summit. August, 26–27, 2019: New Delhi, India // Ministry of Commerce and Industry. Government of India. URL: <https://hci.gov.in/kampala/?pdf8278>.
25. All India Survey on Higher Education 2018–2019 // Ministry of Human Resources and Development. Government of India. New Delhi, 2019.

¹ Автор – Лукаш Ольга Іванівна, к.і.н., провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Президент Всеукраїнської асоціації індологів.